

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

R. YUNUSOV, K. UMAROV, B. KARIMOV

BOG‘DORCHILIK

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
tomonidan kasb-hunar kollejlari o‘quvchilari uchun o‘quv
qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

«O‘ZBEKISTON FAYLASUFLARI MILLIY JAMIYATI»
NASHRIYOTI

TOSHKENT – 2016

42.3я722

Yu57

Yunusov R.

Bog'dorchilik: Qishloq xo'jalik kasb-hunar kollejlari talabalari uchun o'quv qo'l./ R. Yunusov, K. Umarov, B. Karimov; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi. – T.: «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2016. – 168 b.

B. Karimov va boshq.

ББК 42.3я722

Yu57

Ushbu o'quv qo'llanma Buxoro davlat universitetining Tabiiy fanlar bo'yicha ilmiy-uslubiy kengashida ko'rib chiqilib chop etishga tavsiya etilgan. O'quv qo'llanma agronomiya, fermer-chorvador, sabzavotchilik, agrokimyo va tuproqshunoslik ta'lim yo'nalishlari talabalariga mo'ljallangan. Uni tayyorlashda O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining o'quv-uslubiyat markazi tomonidan tasdiqlangan namunaviy dastur asos qilib olingan.

O'quv qo'llanmada mevachilik va uzumchilikning xalq xo'jaligidagi ahamiyati, mevali daraxtlar va tok butalarining biologik xususiyatlari, navlari, ko'paytirish usullari hamda ularni yetishtirish texnologiyasi to'liq yoritilgan. Bundan tashqari, olingan nazariy bilimlarni mustahkamlash uchun amaliy mashg'ulotlar va muhokama uchun savollar keltirilgan.

Taqrizchilar:

S.B. Bo'riyev – Buxoro davlat universiteti Botanika kafedrasi mudiri, biologiya fanlari doktori, professor.

M. Nasriddinov – Buxoro agroiqtisodiyot kolleji katta o'qituvchisi, qishloq xo'jaligi fanlari nomzodi.

ISBN 978-9943-319-50-9

© «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2007.

© «O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2016.

KIRISH

MEVACHILIK VA UZUMCHILIKNING XALQ XO‘JALIGIDAGI AHAMIYATI

(2 soat)

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini belgilovchi va katta daromad keltiradigan asosiy sohalardan biri bog‘dorchilik hisoblanadi. Bu sohani ilmiy asosda rivojlantirmasdan turib, aholi va sanoatimizning meva mahsulotlariga bo‘lgan talabini qondirish mumkin emas. Shunday ekan, qishloq xo‘jalik sohasini, shu jumladan, bog‘dorchilikni chuqur o‘rganib chiqib, qanday muammolar sodir bo‘lganligini aniqlab olish va ularning ijobiy yechimini topishni taqozo etadi.

Respublika Prezidenti I.A. Karimov O‘zbekiston Fanlar akademiyasining umumiy yig‘ilishida «Dehqonchilik va umuman ishlab chiqarishni fan negizida, ayniqsa, fundamental fan asosida qayta qurollantirmas ekanmiz, mamlakat taraqqiyotini tezlashtirishimiz amri mahol» deb bejiz aytmagan edilar. Demak, qishloq xo‘jalik sohasida, shu jumladan bog‘dorchilik sohasini rivojlantirish uchun o‘z navbatida o‘rta maxsus va oliy o‘quv yurtlarida bog‘dorchilik bo‘yicha yetuk mutaxassislar tayyorlash jarayoniga zarur o‘zgarishlar kiritish zarur.

Respublikamiz aholisi moddiy farovonligi o‘sishi bilan ularning meva mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojlari ham oshib bormoqda, chunki mevalar (ho‘l va quritilgan holatlarda) inson salomatligi uchun zarur bo‘lgan to‘yimli, mazali va shifobaxsh oziqdir. Shu bois yil davomida aholining mevaga bo‘lgan talabini ta‘minlash bu – davr talabidir. Bog‘dorchilik qishloq xo‘jaligi tarmog‘i bo‘lib, fan sifatida meva daraxtlarining morfologik tuzilishi, o‘sishi, rivojlanishi, ko‘paytirish usullari, hosil berish qonuniyatlari hamda parvarishlash texnologiyasini o‘rgatadi. Yuqorida ko‘rsatilgan bilimlarning egallanishi agronom, fermer mutaxassisi bo‘lib shakllanishlarida katta ahamiyat kasb etadi va agrotexnik chora-tadbirlarni yuqori darajada va o‘z vaqtida o‘tkazishga yordam beradi.

Bog'dorchilik sohasi – biologiya, biotexnologiya, tuproq-shunoslik, o'simliklar fiziologiyasi, melioratsiya, agrokimyo va umumiy dehqonchilik tarmoqlari bilan chambarchas bog'liqdir. Meva daraxtlari va tok tuplarini parvarishlash texnologiyasi shu fanlar bilan aloqadordir.

Uzumchilik «mamlakatimiz qishloq xo'jaligining muhim tarmoqlaridan biri. Markaziy Osiyo respublikalarida, xususan, O'zbekistonda uning roli, ayniqsa, katta. O'zbekistonning qulay tabiiy sharoiti bu yerda xilma-xil nav uzum yetishtirishga imkon beradi. Tok qimmatbaho o'simlik hisoblanadi. Uning mevalari juda mazali va foydalidir. Uzum mevasining tarkibida 15–30 foiz shakar, sovutilganda esa 40–50 foizgacha organik kislotalar, pektin, oshlovchi, xushbo'y hidli va bo'yoq moddalar, o'simlik yelimi, bir qancha fermentlar A, B, C vitaminlar va mineral tuzlar bo'ladi. Uzum tarkibida yaxshi o'zlashtiriladigan shakar (glyukoza va fruktoza), organik kislotalar va boshqa moddalar bo'lishi va tarkibiy qismlarining bir-biriga mos ravishda birikkanligi tufayli ular davolash xususiyatiga ega. Uzum mevalaridan har xil maqsadlar uchun foydalaniladi. Uzum yangiligicha ko'p ishlatiladi. O'zbekiston tuproq-iqlim sharoitida undan iyun oyidan boshlab noyabrgacha foydalaniladi. Tashishga chidamliligi va muzlatgichlarda hamda maxsus omborlarda uzoq saqlanishi tufayli uzum yangiligicha kelgusi yilning may oyida ham iste'mol qilinadi. Uzum oziq-ovqat va vino sanoati uchun juda qimmatbaho xomashyodir. Yangi uzumdan murabbo, kompot, marinadlar tayyorlanadi. Uzum suvi tegishlicha tayyorlanganda eng yaxshi to'yimli parhez va shifobahsh mahsulotlar sifatida ko'p oylar davomida saqlanishi mumkin. Uzumdan quritilgan qimmatbaho mahsulotlar: urug'li xo'raki navlaridan mayiz, urug'siz navlardan kishmish, juda mayda (6–9 mm) urug'siz qora mevali korinka nav uzumdan quritilgan korinka olinadi. O'zbekistonda ko'plab kishmish, mayiz esa kamroq tayyorlanadi. Korinka butunlay tayyorlanmaydi. Uzumdan har xil vinolar jumladan, shampän vinosi tayyorlanadi. Iste'mol qilinadigan vinolardan uzum sirkasi tayyorlanadi. Uzum turidan spirt, vino

kislotalari, tanin moddasi, uzum moyi, bo'yoqlar, yoritgich gaz va boshqalar olinadi.

Tok yana shu bilan qimmatliki, u erta (o'tqazilgandan so'ng ikkinchi – uchinchi yili) hosilga kiradi.

Dunyo bo'yicha, shu jumladan, O'zbekistonda tok tuplari, asosan, jinsiy (urug'idan) va vegetativ yo'l bilan ko'payadi. Urug'idan ko'paytirish seleksiya ishlarida qo'llaniladi. Amaliyotda vegetativ yo'l (qalamchasidan, yashil qalamchasidan, payvandlab, parxishlab) bilan ko'paytiriladi. Tok urug'idan ko'paytirilganda navning belgi va xususiyatlari o'zgarib, ko'pincha yovvoyi shakliga qarab ketadi, kech hosil beradi. Vegetativ ko'paytirishda tok qayta tiklanish (regeneratsiya) xususiyatiga ega. Tok organlarining qayta tiklanishi bir xil emas. Masalan, ildiz bo'lagi, barg bandi, to'pgul bandi, ildiz chiqarishi mumkin, ammo ularda kurtaklar yo'qligidan novda rivojlanmaydi. Qayta tiklanish jarayoni navning biologik xususiyatlari, novdaning yoshi, undagi oziq moddalarining miqdori, tuproq namiligi va unumdorligi kabi omillarga bog'liq.

Tok qalamchalardan ko'paytirilganda bo'lg'usi organlar qutblilik asosida, ya'ni qalamchaning yuqori tomonidan novdalar, pastki tomonidan ildiz hosil qiladi. Regeneratsiya yaxshi pishgan bir yillik novdaning o'rta qismidan olingan qalamchalardan yaxshi o'tadi (Sh. Temurov, 2002).

Tokni parxishlab ko'paytirishda uning zang, madang, yashil va yarim yashil qismlaridan foydalaniladi. Parxishning tik, yotiq, yer osti, yer usti kabi usullari bor. Tokni payvandlab o'stirish qadimdan ma'lum. Xitoyda bundan besh ming yil ilgari qo'llanganligi to'g'risida ma'lumotlar bor. Payvandlash, ayniqsa, tokning sovuqqa chidamli navlarini yetishtirishda, nav sifatini yaxshilashda, vegetativ duragaylash yo'li bilan yangi navlarni yaratishda qo'llaniladi.

Bog'dorchilik tarixi va rivojlantirish istiqbollari

Bog'dorchilik qishloq xo'jaligining serdaromad tarmog'i hisoblanib, odam organizmi uchun meva va rezavor mevalar

tarkibida bo'lgan shakarlar, organik kislotalar, oksidlar, moylar, vitaminlar, mineral tuzlar, pektin, fermentlar, kolloidlar va boshqa moddalar mavjud. Meva va rezavor meva oziq-ovqat hamda sanoat uchun xomashyo hisoblanadi.

O'zbekistonda bog'dorchilik qadimdan asosiy tarmoqlardan biri hisoblangan. V asrdan boshlab mevali daraxtlar haqidagi ilk ma'lumotlar to'planganligi ma'lum bolgan. Bu davrda mevali daraxtlar asosan yovvoyi holda o'sgan. Eramizning X asri boshidan mevalarni madaniy holda parvarish qilinishi boshlangan.

Markaziy Osiyoda xalq seleksiyasi asosida o'rik, bodom, yong'oq, shaftoli, anor va tut daraxtining ko'pgina navlari yaratilgan va sanoat ahamiyatiga ega bog'lar barpo qilingan. O'zbekistonda, shu jumladan, Farg'ona vodiysida o'rik, shaftoli ko'p hollarda foydalanish uchun qo'llangan, bu mevalar haligacha o'zining oziqlik qiymatini yo'qotmagan.

O'zbekistonda bog'dorchilikni tashkil etish va rivojlantirishda Rossiya bog'dorchilik jamiyatining 1885-yilda Toshkentda ochilgan filiali katta o'ringa ega bo'lib, u 1895-yilda Turkiston qishloq xo'jaligi jamiyatiga aylantirildi.

O'zbekistonning iqlim-tuproq sharoiti mevali daraxtlarning xilma-xil o'sishiga mos keladi va ulardan yuqori hosil olinadi. Hozir O'zbekistonda 19 xil mevali daraxtlar parvarish qilinadi. Meva va rezavor mevalar O'zbekiston hududlarining geografik joylashishiga qarab, ularning o'sishi, rivojlanishi va hosil berishiga mos keladigan joylarda keng tarqalgan. Danakli mevalar (o'rik, shaftoli) asosan Farg'ona vodiysi, Samarqand, Buxoro va Surxondaryo viloyatlarida katta maydonlarda parvarish qilinadi. Urug'li mevalar (olma, nok, behi) Toshkent viloyatida ko'p ekiladi, yuqori va sifatli hosil olinadi. Subtropik mevalar (anor, anjir, xurmo) esa Surxondaryo, Farg'ona, Andijon viloyatida ko'proq maydonda parvarish qilinadi. Yong'oqli mevalar (yong'oq, bodom, pista) tog'oldi zonalarida yaxshi o'sib, mo'l hosil beradi. Sitrusli mevalar (limon, mandarin, apelsin, greypfrut) respublikamizning barcha hududlari issiqxonalarida parvarish qilinadi.

Rezavor mevalar asosan qulupnay (Madam Munlo, Zengazegan, Kulvel navlari) Toshkent va Samarqand viloyatlarida parvarish qilinadi. Hozirgi kunda respublikamizda bogʻ maydonlari (2001-yil maʼlumotlari) 120 ming gektar maydonni tashkil qiladi (1-jadval).

1-jadval

**Oʻzbekiston Respublikasida tokzorlar maydoni,
hosildorligi va yalpi hosili haqida (barcha toifadagi xoʻjaliklar)
2001-yilgacha boʻlgan maʼlumot**

Viloyatlar	Tokzorlar maydoni (ming ga)		Hosildorlik	Yalpi hosil (ming t)
	Jami	Hosilga kimgani	(s/ga)	
Qoraqalpogʻiston Respublikasi	0,4	0,8	47,3	1,4
Andijon	5,1	3,6	51,0	16,7
Buxoro	8,8	7,9	77,1	61,2
Jizzax	5,8	4,7	22,3	10,5
Qashqadarmo	10,6	8,5	52,6	44,5
Navoiy	5,7	4,8	47,5	22,6
Namangan	12,7	10,9	52,8	57,4
Samarqand	31,9	27,1	69,2	187,5
Sirdaryo	1,6	1,1	35,5	3,8
Surxondaryo	16,4	12,6	64,2	81,0
Toshkent	13,4	10,8	87,4	94,4
Fargʻona	5,9	5,2	56,5	29,6
Xorazm	1,7	1,3	85,7	11,2
Respublika boʻyicha	120,0	98,8	63,1	623,8

Tokchilikning ahvoli va uni rivojlantirish istiqbollari

Tok tuplari eng qadimgi gulli o'simliklar turiga kiradi. Uning ajdodlari quyosh tushib turadigan ochiq joylarda o'sgan buta holidagi, tabiatan yorug'sevar o'simlik bolgan. Keyin ular yorug'lik uchun kurashda chirmashib o'sadigan shaklga kirib o'rmon sharoitida yashashga moslashgan. Tok avlodining va-killari dastlab yer sharining iqlimi bir vaqtlar issiq bo'lgan Arktika zonasida o'sgan. Muzlik davrida Arktika zonasidagi toklarning bir qismi nobud bo'lgan. Bir qismi esa janubga siljigan. Shimoliy Amerika va Sharqiy Osiyoda uning qadimgi turlari hozirgacha saqlanib qolgan. Janubiy Yevropada uchlamchi davrning oxirgi erasida yoki bundan ancha oldin paydo bo'lgan, uzoq muddat davomida sun'iy tanlash natijasida saqlanib qolgan. Markaziy Osiyoda tok tuplari Aleksandr Makedonskiy yurish boshlashidan ancha oldin ekilgan. Greklar Markaziy Osiyoni bosib olish davrida (yangi eraning birinchi asri) bu yerda tokchilik va vinochilik rivojlangan edi, bunda Farg'ona vodiysi alohida o'ringa ega edi. Chunki bu yerda yirik feodallarning katta-katta tokzorlari bo'lib, ular vino tayyorlab uni 20 yillab saqlashgan. Arab hukmronlari (VII–VIII asrlar) xalqaro aloqani kengaytirgani bois Markaziy Osiyoga Arabiston, Hindiston, Eron va boshqa mamlakatlardan tok tuplarining yangi serhosil va chidamli navlari keltirila boshlandi.

Tok Markaziy Osiyoning barcha sug'oriladigan viloyatlarida, shu jumladan Toshkent, Farg'ona, Samarqand viloyatlarida, Zarafshon vodiysida, Qashqadaryoda, Amudaryoning o'ng va chap sohillarida ko'p ekilgan. Tokchilik sanoat miqyosida esa mayiz va shinni faqat qo'shni sharq mamlakatlari bilan savdo mahsuloti bo'libgina qolmay, balki Volga bo'yi mamlakatlari-ga ham olib boriladi. Ekiladigan tok navlarining xilma-xilligi, tokni parvarish qilishning ancha murakkab tizimi bu davrda tokchilikni rivojlantirish yuqori darajada ekanligini ko'rsatadi. Masalan, bir tup tokka bir necha nav tok ulanganligi, shingillar alohida yoqimli, mazali bo'lishi uchun tup va novdalarga har xil

eritmalar yuborilganligi va hokazolar haqida ma'lumotlar bor. Mo'g'illarning Markaziy Osiyoga hujumi (VIII asr) natijasida bosib olingan yerlar xarobaga aylandi, bu esa qishloq xo'jaligi barcha tarmoqlarining inqirozga uchrashiga sabab bo'ldi. Lekin I asrda tokchilik qayta tiklandi. Keyingi asrlarda Markaziy Osiyodagi feodal davlatda (Xorazm, Buxoro, Qo'qon xonliklari) musulmon dinining talabiga muvofiq vino ichish man qilingan edi. Shuning uchun tokning mayiz qiladigan va kishmish naviari ekilgan. Tokzorlardagi vino uchun ishlatiladigan toklar olib tashlanib, ular boshqalari bilan almashtirildi. Bu maqsad uchun ishlatiladigan toklarning qimmatbaho navlari (Baxtiyoriy, Obaki, Vasarga va boshqalar) saqlanib qolingan. Vinochilik cheklangan miqdorda mavjud edi.

Markaziy Osiyo chor Rossiyasi tomonidan istilo etilgach yangi uzum va mayiz Rossiyaning markaziy bozorlariga olib borila boshlandi. Vinochilik tez sur'atlar bilan rivojlandi (Sh.Temurov, 2002).

Markaziy Osiyoda, shu jumladan, O'zbekistonda tokning Qrim, Moldaviya, Kavkazorti va boshqa joylardan keltirilgan Yevropa vinobop navlari o'stirila boshlandi.

Uzumchilikni rivojlantirishda Rossiya bog'dorchilik jamiyati Turkiston bo'limining tashkil qilinishi ijobiy rol o'ynadi. Bu bo'lim keyinchalik qishloq xo'jaligining Turkiston jamiyatiga aylantirildi. Bu jamiyat tokni ko'paytirish uchun tokning eng yaxshi navlarini tavsiya qilib, ularni boshqa rayonlardan keltirishning yo'llarini tashkil etdi.

Bog'dorchilikni rivojlantirishda ilmiy tadqiqot institutlarining q'rni

O'zbekistonda bog'dorchilikni rivojlantirishda akademik R.R.Shreder nomidagi Bog'dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy-tadqiqot instituti va uning Samarqand, Bo'stonliq, Mirzacho'l, Farg'ona, Sirdaryo va boshqa joylardagi filiallari, O'zbekiston O'simlikshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti, Toshkent davlat Agrar universiteti, Samarqand Qishloq xo'jaligi

instituti, Buxoro davlat universitetining mevacchilik va uzumchilik, agronomlik kafedralari xizmati katta ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston bog'dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy-tadqiqot institutida 1932-yildan bu borada juda ko'p ilmiy ishlar olib borilib shu institutda 570 ta olma navlari, 181 ta nok navlari, 41 ta behi, 35 ta o'rik, 188 ta gilos navlari, 52 ta olcha navlari, 272 ta olxo'ri navlari, 150 ta uzum navlari yaratilgan. Shu jumladan, 450 ta xalq seleksiyasi navlari, 152 ta yong'oq mevali navlar, 82 ta anor navlari, 39 ta anjir navlari, 8 ta xurmo va unabi navlari, 15 ta sitrusli navlar hamda 500 ta gulli manzarali daraxt navlari yaratilgan. Bu muassasaning asosiy vazifalari – O'zbekiston tuproq-iqlim sharoitiga mos keladigan, kasallik va zararkunandalarga chidamli, serhosil navlarni yaratish, ularning biologik xususiyatlarini o'rganish hamda mo'l hosil beradigan ilmiy asoslangan parvarish texnologiyasini ishlab chiqib, ishlab chiqarishga keng joriy qilishdan iboratdir.

1911-yilda Turkiston uzumchilik va vinochilik komiteti tashkil qilindi. U tokchilikda, xususan, toklarni fillokseradan saqlashda, tokning oidium kasalligiga qarshi kurashishda va ko'chatzorlar barpo qilishda ko'pgina agrotexnika tadbirlarini qo'llashga, mevacchilik va uzumchilik bo'yicha ko'rgazmalar tashkil etishga, vinolarning sifatini oshirishda ko'plab ishlarni amalga oshirdi.

Fuqarolar urushi tokzorlarga katta zarar yetkazdi. Faqatgina 1924-yildan boshlab tokchilik va vinochilik tez rivojlandi. Hozirgi vaqtda xo'jaliklarda katta-katta tokzorlar mavjud. «Bulung'ur-2», «Qibray» qariyb 1500 ga, «Bulung'ur-1» 1000 ga, «Parkent», «Qibray» navlariga oid 600–700 gektardan ziyod tokzor maydoni bor. Uzunmning mazali va yaxshi oziq ekanligi, unga bo'lgan talabning kundan-kunga ortib borishi, bu tarmoqning rivojlanishiga katta istiqbollar ochib beradi. Bu ilmiy muassasalarda kasallikka chidamli navlar yaratish, ularni yetishtirish texnologiyasi ishlab chiqilmoqda.

Bog'dorchilikni rivojlantirishda mutaxassis kadrlarning roli beqiyos bo'lib, ular mevali daraxtlarning biologik xususiyatla-

rini inobatga olib, ilmiy asoslangan texnologiya bo'yicha parvarish qilib, yuqori, muttasil va sifatli hosil olishni tashkil etadilar. Bu yuksak vazifalarni bajarishda mevachi agronomlar qishloq xo'jalik kollejlari olingan nazariy va amaliy bilimlarini keng qo'llaydilar. Katta bilimlarga ega bo'lish uchun bo'lajak mevachi-agronomlar, agronomlar, fermer-agronomlar daraxtlarning morfologik tuzilishi, ildiz tizimi, ko'paytirish usullari, payvand qilish usullari va texnikasi, o'sish va hosil berish qonuniyatlari, tashqi muhit omillariga munosabatlari hamda parvarishlash texnologiyasini to'liq o'rganishlari zarurdir. Bu jamiyatimizning bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tishida davr talabi hisoblanadi.

O'zbekiston faqat paxta, qorako'l teri, pilla, lub tolasi emas, balki el dasturxonining noz-ne'mati bo'lgan xilma-xil olma, uzum, anjir-anor va boshqa ko'pgina shirin-shakar mevalar yetishtiriladigan makondir.

Bog'dorchilik va tokchilik bilan ota-bobolarimiz qadimdan shug'ullanib kelgan. Mana shu to'g'rida bog'bonlar sardori mashhur sohibkor, Davlat mukofoti laureati, Mehnat Qahramoni Rizamat Musamuhamedov shunday deydi: «Bog'dorchilik o'zbeklarning ota-bobolaridan tortib sevgan kasbi. Biz ko'z ochib uzum, olma va boshqa mevalarni ko'rganmiz, onalarimiz belanchagimizni ishkamlariga, meva daraxtlariga osib alla aytganlar. Yig'laganimizda so'rg'ich o'rniga uzum donasini so'rdiganlar».

O'zbekistonda bog'dorchilik va tokchilik qadimdan taraqqiy etgan. Hozir respublikamizda meva va uzum yetishtirishga ixtisoslashgan 50 ta mevachilik va tokchilik xo'jaliklari tashkil etilgan. Keyingi yillarda fermer xo'jaliklarning jadal o'sishi bilan ko'pgina bog'lar fermerlar qaramog'iga o'tmoqda. Bu fermer xo'jaliklar hozirgi zamon talabiga javob beradigan qishloq xo'jalik mashinalari hamda yuqori malakali mutaxassislar bilan ta'minlangan.

Bog'dorchilik, ayniqsa Toshkent, Farg'ona va Samarqand viloyatlarida taraqqiy qilgan. Keyingi yillar mobaynida boshqa viloyatlarda hamda Qoraqalpog'iston Respublikasida ham rivoj-

lana boshladi. Mevali daraxtlardan olma, nok va behi ko'proq tarqalgan bo'lib, anchagina maydonni egallaydi. 1934-yilda ular bog'lardagi jami urug'li meva daraxtlarining 25 foizini tashkil etgan. Danakli mevalardan shaftoli, so'ngra olxo'ri va olcha birinchi o'rinda turadi. Tog'li viloyatlarda esa yong'oq, bodom, tog'olcha, pista bilan bir qatorda katta maydonlarda yovvoyi meva daraxtlari ham o'sadi. Yovvoyi meva daraxtlari ichida olma, do'lana, yong'oq, bodom, tog'olcha ko'proq uchraydi.

Farg'ona vodiysida asosan quruq meva yetishtiriladi. Bu yerda danakli mevalarning 60 foizini o'rik va 10 foizini shaftoli tashkil qiladi. Hukumat tomonidan ko'rsatilgan yordam tufayli bog'dorchilik taraqqiy etmagan viloyat va tumanlarda ko'plab mevali bog'lar barpo qilindi va bu bog'larni parvarish qiladigan ko'plab bog'bon mutaxassislar yetishib chiqdi.

O'zbekistondagi mevali daraxtlar o'simliklardan mevalarning yirik rangdorligi, uzoq saqlanishi, uzoq masofalarga yuborish mumkinligi hamda sanoat uchun qimmatbaho xomashyo ekanligi va iste'mol qilish uchun zarur bo'lgan moddalarga boyligi, mo'l hosil berishi bilan ajralib turadi. Mevali daraxtlarning o'ziga xos yana bir xususiyati shundan iboratki, deyarli hamma mevali daraxtlar kurtak va iskana payvand qilish yo'li bilan ko'paytiriladi.

Ko'p yillar davomida olma, nok, behi, yong'oq, o'rik, bodom, gilos, shaftoli kabi mevalar ustida seleksiya ishlari olib borildi. Ularning urug'laridan chiqqan yaxshi formalarini tanlab ko'paytirish natijasida O'zbekistonda yetishtirilayotgan mevalar turlari va navlari son jihatdan birmuncha ko'paydi hamda ko'pgina meva va rezavor navlari olib kelib muayyan tuproq-iqlim sharoitiga moslashtirildi.

Hozir O'zbekistonning ko'pchilik ilmiy muassasalarida, navlarni sinash xo'jaliklarida meva navlarining ko'pchiligini har xil iqlim va tuproq sharoitlarida, turli payvandtaglarda o'stirib tekshirish ishlari olib borilmoqda. Mevalarning turlari va navlari erta yoki kech hosilga kirishi, uzoq yoki qisqa umr ko'rishi, har xil muddatlarda pishib yetilishi bilan bir-biridan keskin farq qila-

di. Masalan, rezavor meva o'simliklari ichida qulupnay avgust oyida ekilsa, kelgusi yili may oyida hosil beradi.

Meva va rezavor mevalarning 50 ga yaqin oila va undan ortiq avlod turlari mavjud. Mevali daraxt va rezavorlar juda qadim zamondan o'rmonlarda yovvoyi holda o'sadi. O'rmon sharoiti meva daraxtlari va rezavorlarda ham o'z ta'sirini qoldirgan. Ma'lumki, o'rmon havosi yumshoq bo'lgan. Shuning uchun ham meva va rezavorlar o'zlarining rivojlanishi uchun issiqroq va shamoldan himoyalangan joylarni talab qiladi.

O'zbekistonda mevachilik va uzumchilikning rivojlanishida Bog'dorchilik, vinochilik va uzumchilik ilmiy-tadqiqot instituti hamda uning viloyatlarda joylashgan filialidagi olim va mutaxassislari mehnatining o'rni beqiyosdir. Bu ilmiy maskanlarda akademik M.M.Mirzayev, fan doktorlari A.Ribakov, S.Ostrouxova, O.Kulkov, V.I.Gorbach, fan nomzodlari Y.M.Djavakyants, M.Mirzayev, M.Mirzohidov va boshqalar bog'dorchilik sohasining rivojlanishida o'z hissalarini qo'shganlar.

Nazorat savollari:

1. Mevachilik sohasining kelib chiqish markazlarini ayting.
2. O'zbekistonda mevachilikni rivojlantirish istiqbollarini ko'rsating.
3. O'zbekistondagi rivojlangan mevachilik makonlarini ayting.
4. O'zbekistonda mevachilik rivojlangan mintaqalarni bilasizmi?
5. O'zbekistonda sitrusli o'simliklarni yetishtirish texnologiyasini aytib bering.
6. Sitrusli mevalarga qaysi o'simliklar kiradi?
7. Rezavor mevalar orasida keng tarqalgan o'simliklarni ko'rsating.

I. MEVACHILIK

1. MEVALI VA REZAVOR MEVALI O'SIMLIKLARNING KELIB CHIQISHI, BOTANIK TA'RIFI VA UMUMBIOLOGIK XUSUSIYATLARI

Mevali va rezavor mevali o'simliklarning kelib chiqishi hamda botanik ta'rifi. O'zbekistondagi mevali daraxtlar boshqa o'simliklardan mevalarining yirikligi, rangdorligi, uzoq saqlanishi, uzoq masofalarga yuborish mumkinligi hamda sanoat uchun qimmatbaho xomashyo ekanligi va iste'mol qilish uchun zarur bo'lgan moddalarga boyligi, bir yerda ko'p parvarish qilinishi hamda mo'l hosil berishi bilan ajralib turadi. Bir necha yillar mobaynida olma, nok, behi, yong'oq, o'rik, bodom, gilos, olcha, tog'olcha, olxo'ri, shaftoli kabi mevalar ustida seleksiya ishlari olib borildi. Ularning urug'laridan chiqqan yaxshi formalarini tanlab olib ko'paytirish natijasida O'zbekistonda yetishtirilayotgan meva turlari va navlari son jihatidan birmuncha ko'paydi hamda sifat jihatidan ancha yaxshilandi. Boshqa joylardan ham ko'pgina meva va rezavor meva navlari olib kelib, respublikamizning tuproq-iqlim sharoitiga moslashtirildi. Markaziy Osiyoda, shu jumladan, O'zbekistonda yovvoyi meva daraxtlari asosan Toshkent, Samarqand, Surxondaryo, Qashqadaryo va boshqa viloyatlarning togli rayonlarida o'sadi. Bu yerlarda mevali daraxtlar va butazorlarning 70 ga yaqin turlari uchraydi.

Keyingi yillarda yovvoyi olma, yong'oq, bodom, kamhastak, tog'olcha, do'lana, pista, irg'ay kabi mevali daraxtlar payvand qilish yo'li bilan madaniylashtirilmoqda. Har yili ko'plab meva yig'ib olinadi, madaniy meva navlarini kurtak payvand qilib ko'paytirish uchun yovvoyi meva daraxtlaridan har xil urug'lar tayyorlanadi. Yovvoyi meva daraxtlarining ikkinchi bir foydali tomoni shundaki, seleksionerlarning ayrim meva shakllarini tanlashida qimmatbaho manba hisoblanadi.

Meva va rezavor o'simliklar o'zining o'sishi, rivojlanishi, umr ko'rishi, hosilga kirishi, ildiz tizimi va yer ustki qismi-

ning o'sishiga qarab daraxt, buta, yarim buta hamda o'tsimon o'simliklarga bo'linadi.

Daraxtlar boshqa mevali o'simliklarga qaraganda yer ustki va yer ostki qismlarining baquvvat o'sishi bilan ajralib turadi. Daraxtda shox-shabbalarini ushlab turadigan bitta tana bo'lib uning yuqori qismida bir necha yo'g'on ona shoxlar bo'ladi. Bu shoxlar tananing har tomonida belgili masofada, biri ikkinchisiga xalaqit bermay o'sadi. Ona shoxlarida ko'p yillik shoxlar bilan bir yillik novdalar joylashadi.

Meva daraxtlari bir necha yil mobaynida o'z shox-shabbalarini shakllantiradi, uzoq umr ko'radi va boshqa meva turlariga qaraganda mo'l va sifatli hosil beradi. Butalar meva daraxtlariga nisbatan past bo'yli bo'lib, tezroq hosilga kiradi, lekin nisbatan uzoq umr ko'rmaydi.

Ular bir necha shox va novdachalar chiqarib o'sadi. Ularga smorodina, krijovnik va boshqalar kiradi. Yarim butalarga malinani misol qilib keltirish mumkin. Har yili yer ustki qismi ildizidan o'sib chiqqan yangi novdalar hisobiga yangilanib turadi. Yangi o'sib chiqqan novdalar hosil bergandan keyin qurib qoladi. Malina ko'chatini ko'paytirishda ildizdan o'sib chiqqan novdalar ildizi bilan ona tupdan sekin-asta ajratib olib ekiladi. Qulupnay o'tsimonlar guruhiga kiradi.

O'zbekiston sharoitida kuchli payvantaglarda o'stirilgan olma, nok, gilos, yong'oq, pekan daraxtlarining bo'yi 12–15 metrdan ham oshadi. Ular juda sershox bo'ladi. Ildiz tizimi 6–8 m chuqurlikda va 8–10 m atrofida tarqaladi. Ildizi kuchli, shox-shabbali baquvvat daraxt yer ustki qismini ushlab tura oladi, daraxtlarning shox-shabbalari 12 metrga yoyilib o'sadi. Tanasi-ning yo'g'onligi yoshiga qarab 0,5–1,5 metrga yetadi, bir yillik novdalarning uzunligi esa 30–50 sm ni tashkil qiladi.

Meva daraxtlari o'z hayotida bir necha marta gullaydi, bir necha yil hosil beradi. Rezavor mevalar barvaqt hosilga kirib, har yili gullaydi va hosil beradi. Meva daraxtlari va rezavorlar suvli va unumdor yerlarda yaxshi, qumloq, toshloq hamda lalmikor yerlarda kuchsiz o'sadi.

R. YUNUSOV, K. UMAROV, B. KARIMOV

BOG'DORCHILIK

O'quv qo'llanma

Muharrir: *M. Tursunova*

Musahhih: *M. Turdiyeva*

Dizayner va sahifalovchi: *D. Ermatova*

«O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti.
100029, Toshkent shahri, Matbuotchilar ko'chasi, 32-uy.
Tel.; faks: 239-88-61.

Nashriyot litsenziyasi: AI №216, 03.08.2012.

Bosishga ruxsat etildi 12.09.2016. «Times New Roman» garniturası.
Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60×90¹/₁₆. Bosma tabog'i 10,5.
Nashr hisob tabog'i 11,0. Adadi 302 nusxa. Buyurtma №588

«NISO POLIGRAF» MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent viloyati, O'rta Chirchiq tumani, «Oq-Ota» QFY,
Mash'al mahallasi, Markaziy ko'chasi, 1-uy.